

Història

Proudhon Carbó i família

Tres generacions d'empordanesos llibertaris i internacionalistes

Lluís Maruny

Proudhon i Carme a l'època
de la Guerra Civil.

Proudhon Carbó i Garriga va néixer a la Bisbal d'Empordà el 1904, va córrer mig món, i al final de la seva vida va escriure un relat autobiogràfic com-movedor.(1) El seu avi, Joaquim Garriga, va promoure una Escola Moderna a la Bisbal. El seu pare, Eusebi Carbó, fou un dirigent rellevant de la CNT, i la seva mare, Lluïsa Garriga, va ser assassinada a Ksar el Kebir pels franquistes. Homes i dones de vides intenses i dignes, en lluita per la llibertat.

A la Bisbal, de petit, l'insultaven perquè no tenia pare, no estava batejat i era de família llibertària

Els avis, Joaquim Garriga i Pons

(Fonteta, 1863 - Tànger, 1918)

i Rufina Morquejo Sánchez

(Pancorbo, 1855 - Cazères sur Garonne, 1948)

Els Garriga procedien d'una família pagesa, del Mas Garriga de Fonteta. L'avi de Proudhon era pagès, blanquer i llibreter. Tothom el coneixia com *en Garriga dels diaris*, de la llibreria de sota les Voltes. Fent el servei militar, a Bilbao,(2) es va casar amb Rufina Morquejo Sánchez i van tenir quatre fills. Van ser grans viatgers, considerant l'època i els seus mitjans: la primera filla, Lluïsa, va néixer a la Bisbal; la segona a Sant Martí de Provençals, on treballava de blanquer, el tercer a Miranda de Ebro i el darrer altra vegada a la Bisbal, on l'avi completava els seus ingressos fent de pagès en un mas propietat de Jaume Graupera. Més endavant se'n van anar a viure a Tànger, on va morir Joaquim Garriga.

Proudhon descriu així el seu avi: «los que le conecían decían de él que era tolstoyano, un poco místico, pero de un valor numantino [...] un santo laico». Un anarquista, pacifista, lector assidu de J. J. Rousseau, Tolstoi i la literatura social del XIX. Amb Rufina, van fer de la seva llar un centre de lluita, solidaritat i desafiament. Quan hi havia vagues i presos, la casa bullia: era un centre d'informació, d'ajut als presos i vaguistes, s'hi feien olles d'escudella per portar a la presó del Castell... i també era un centre cultural: l'avi distribuïa llibres, revistes i diaris d'arreu de l'Estat.

A casa seva, al carrer Nou número 20, a la Bisbal, Joaquim Garriga va crear una Escola Moderna, inspirada en les idees de Francesc Ferrer Guàrdia. L'escola va estar en funcionament des del 1903, només dos anys més tard que la de Barcelona, fins al 1909, en què fou afusellat Francesc Ferrer Guàrdia, tres anys després del tanca-

ment governatiu de l'Escola Moderna de Barcelona.

A la Bisbal ja hi havia hagut una escola laica, amb coeducació, el 1886-1887, que havia provocat un autèntic escàndol social a la vila.(3) L'escola que va funcionar a can Garriga era una veritable escola llibertària que es nodria de professors sorgits de l'escola de Ferrer Guàrdia i feia servir els textos bàsics d'aquella escola.

El primer mestre fou Eusebi Carbó, un palamosí que arribà a ser un dirigent molt rellevant de la CNT i fou el pare de Proudhon Carbó. El va succeir Joaquim Oller —matemàtic, poeta, esperantista—, que la va dirigir dos anys i mig, fins a la seva prematura mort a Sant Feliu de Guíxols, on també feia de mestre. L'Escola Moderna va ser molt ben rebuda en medis obrers del poble, mentre que els sectors conservadors se la miraven amb menyspreu i silenci atemorit.

El 1916, la família va fer un viatge a Perpinyà: el seu tercer fill, Antoni, serraller, s'hi havia de refugiar en negar-se a fer el servei militar i ja s'hi quedà per sempre; va fer enginyeria elèctrica i treballà a les centrals elèctriques dels Pirineus. Narcís —el petit, també objector i perruquer— i Lluïsa —la gran, modista— anaren a viure a París. Narcís s'hi va quedar i no en van tenir mai més notícia. Es vivia l'ambient de la primera guerra mundial. Al novembre de 1917, els avis, la filla segona, Joaquina, i Proudhon, de tretze anys, es traslladaren a Tànger, on van viure dels fruits d'una gran horta. Poc després, al principi de 1918, Joaquim Garriga morí sobtadament, als 54 anys, just el mateix dia que arribava a Tànger la mare de Proudhon.

L'àvia —o *baba* com sempre deia Proudhon—, Rufina Morquejo, no solament preparava l'escudella solidària i era el suport de la família: va ser una dona lliure, valenta i resistent. La seva

Proudhon i Carme a Albi, el 1974, quan es van retrobar amb la família Damaculleta de la Bisbal.

família era camperola, però ella se'n va anar, molt jove, a treballar a Bilbao. Després de la mort del seu home, es va quedar al Marroc, treballava a l'horta i com a cuinera en cases particulars i, més tard, a l'Hotel Espanya, a El Qsar el Kebir. Va viatjar diverses vegades a Europa. Va tenir cura dels seus nets, també a la presó i a l'exili. Va recolzar sempre les idees i les accions llibertàries i en va afrontar les conseqüències. Proudhon la venerava.

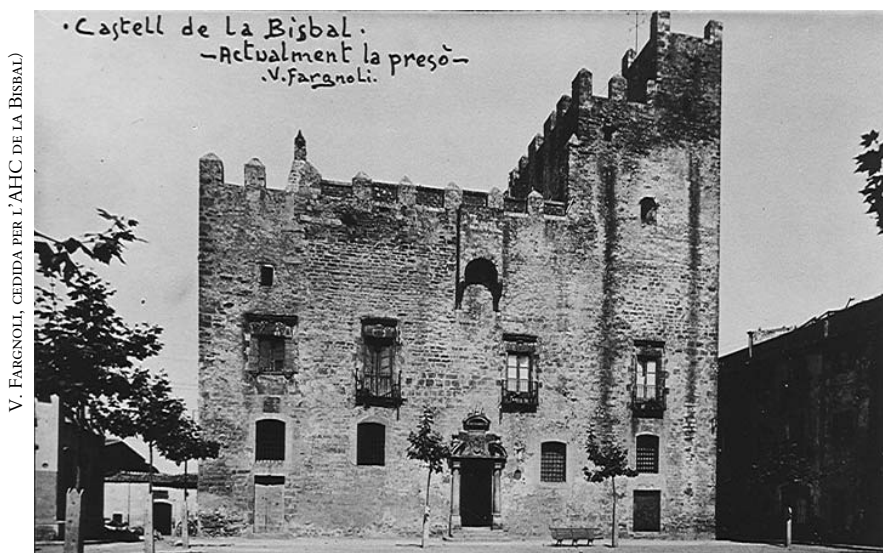
Els pares, Eusebi Carbó i Carbó

(Sant Joan de Palamós, 1883 - Mèxic DF, 1958)

i Lluïsa Garriga i Morquejo

(La Bisbal, 1886 - Melilla, 1936)

Eusebi Carbó va néixer, el 1883 a Vila-romà (Palamós). La família, federals i seguidors d'Anselmo Lorenzo,(4) li va desvetllar l'interès per l'acció social i política. Sembla que va estudiar a la Normal de Girona. La inauguració de l'Escola Moderna a la Bisbal el va atraure i entusiasmar: hi va anar a fer de mestre. Tenia vint

El castell de la Bisbal quan era presó. Eusebi Carbó hi va estar detingut.

anys. Proudhon en diu que «se había distinguido por su elocuencia» i devia de ser cert, perquè tota la seva vida es va dedicar a difondre i propagar les idees llibertàries.

A casa dels Garriga, hi va conèixer la filla gran, Lluïsa, que tenia disset anys i feia d'auxiliar a l'escola. El 16 de març de 1904 va néixer el seu fill. Li van posar els noms de Proudhon, Amor i Progrés.(5) Tots dos col·laboraven a les tasques de l'Escola Moderna, tant a la Bisbal com a Palafrugell. Ja havia nascut Proudhon quan Eusebi va ser detingut i va passar uns dies a la presó del Castell de la Bisbal. Després va marxar, el 1905, deixant la dona i el fill.

Lluïsa Garriga devia ser una dona formidable. Afrontà amb serenor i orgull la seva maternitat –i no era gens fàcil a la Bisbal en aquells anys!–, viatjà a París, on treballà de modista en una casa aristocràtica, i al Marroc, on perdé el pare. Treballà de valent per tirar endavant la família. No vacil·là a anar a viure, vuit anys, a la Guinea Equatorial acompanyant el seu fill. Mantingué les seves idees, a

Guinea i al Marroc, i la solidaritat amb els treballadors. Per això va ser detinguda a El Qsar el Kebir la nit del divendres 17 de juliol del 1936, en la primera acció dels militars rebels dirigits per Franco. La pressionaren perquè lliurés el seu fill, Proudhon, als botxins; s'hi negà i –segurament pels maltractaments i la tortura– morí a l'ambulància, quan la traslladaven.

Per la seva banda, quan Eusebi Carbó deixà la Bisbal es dedicà plenament a la CNT, inscrit al Sindicat de Professions Liberals com a periodista. Va estar uns anys a València, amb Llibertat Ròdenas(6) i Joan Peiró, i allà va dirigir *Solidaridad Obrera*. Va passar, en total, deu anys a la presó, per diverses ordres governatives, i es va haver d'exiliar dues vegades: durant la dictadura de Primo de Rivera i el 1939. A l'inici de la Guerra Civil fou vocal del Consell d'Economia de la Generalitat i del Comissariat de Propaganda. Ja a Mèxic, fou elegit secretari de la CNT. Va dirigir les publicacions de la CNT *Reivindicación* (1915) i *Catalunya* (1937) i va publicar molts articles i llibres. Va morir el 1958, als 75 anys.

Pare i fill es van retrobar el 1936, a l'arribada de Proudhon a Barcelona, i els seus destins ja van ser paral·lels, a la guerra i a l'exili, primer a França,(7) després a la República Dominicana i finalment a Mèxic. Tant l'un com l'altre eren intel·ligents, educats, eloqüents, col·laboradors assidus a diaris i revistes, amb capacitats per al lideratge i llibertaris de la mateixa orientació moderada i humanista.

Proudhon Carbó i Garriga

(La Bisbal d'Empordà, 1904 – Mèxic, 1996)

i Carme Darnaculleta i Graupera

(La Bisbal, 1910 – Mèxic, 2001)

Proudhon tenia sis anys quan va veure, amb la seva família, a la Bisbal, el cometa Halley. El va tornar a veure als 82 anys. Entre aquests dos records, situa ell mateix el seu període vital. La contemplació meravellada de l'univers sembla reforçar la consciència i la germanor universals, mentre empetiteix les rivalitats humanes.

La infantesa de Proudhon està amarada de la percepció de ser tractat com un estrany per la quitxalla i la gent del poble. L'insultaven – «jueu», «moro»– pel fet de no tenir pare, de no estar batejat, de formar part d'una família llibertària. Aquesta hostilitat, i l'afany de viatjar, van acabar fent marxar de la Bisbal l'avi Garriga i la resta de la família.

Marroc (1917-1922)

El novembre de 1917, la família se'n va anar a Tànger, on s'estaren fins al final de la guerra del Marroc. Els ho va suggerir Francesc Darnaculleta Guilló,(8) un altre bisbalenc viatger impenitent. El seu avi va decidir portar Proudhon a l'escola de l'Aliança Israelita Universal, patrocinada per la comunitat sefardita francesa: una escola lliure i cosmopolita on ensenyaven

Exiliat a París el 1939, va ser detingut i se li va oferir una alternativa: o la Legió Estrangera o l'expulsió

cinc llengües, que s'afegiren al català que sempre va mantenir a casa. Una opció molt pròpia de l'avi Garriga: Proudhon era l'únic *goy* entre jueus, l'únic alumne que no feia religió.

Guinea Equatorial (1922-1929)

Als 18 anys, Proudhon acabà el batxillerat i es posà a treballar, com a traductor, a la companyia del ferrocarril Tànger-Fes. Un enginyer de l'empresa que se n'anava a Guinea a construir ponts i carreteres els va proposar d'acompanyar-lo. I allà que van anar, mare i fill.

Proudhon fa una descripció, breu però punyent, de les condicions dels «treballadors» africans, poc conegudes a la Península: d'una banda l'espoli econòmic, i de l'altra els càstigs físics, quotidians i cruels. Ja al primer dia de treballar-hi, va protestar per una acció que ell considerà injusta. Un dia, en les seves excursions com a naturalista afeccionat, va anar a parar a un poblat amagat. Allà entrà en contacte amb Ianga Sàcriba, amb qui es reunien cada setmana als poblats, on Proudhon explicava les seves idees emancipadores. Finalment, passats uns set o vuit anys d'estada a la colònia, aquestes activitats es van conèixer i fou expulsat de Guinea.

Retorn al Marroc (1930-1936), la repressió del 17 de juliol de 1936

En sortir de Guinea, a El Qsar el Kebir, es retrobaren amb la *baba* Rufina i la tia Joaquina, que mentrestant havia tingut dos fills, Pepita i Joaquim, nascuts el 1922 i 1924, respectivament, d'una relació amb Mohamed Ibn Salm, flequer. Proudhon treballava novament a la companyia del tren Tànger-Fes i residia a Meknès, a la zona francesa. La resta de la família es quedaren a El Qsar el Kebir, al pro-

tektorat espanyol, on treballaven i administraven l'Hotel España, l'únic de certa categoria.

En aquells anys, Proudhon ja era un propagandista de la lluita per la llibertat en tots els fronts: a El Qsar el Kebir i a Meknès. Un primer nucli independentista que van crear a la zona francesa fou descobert. Un militar implicat, el comandant Dumont, Legió d'Honor, fou degradat i expulsat: va anar a lluitar a Etiòpia, contra la invasió de Mussolini, i es van retrobar amb Proudhon al front de Madrid... coses del segle XX!

A El Qsar el Kebir, a l'Hotel España, sovint s'hi trobaven militars espanyols conspiradors: Franco, Sanjurjo i altres. Els treballadors ferroviaris del protectorat, molts d'ells d'UGT, castigats a deportació arran de la vaga general del 1917, estaven indefensos: al Marroc administrat per Espanya no hi havia ni partits ni sindicats, i per tant cap possibilitat de resistència democràtica. Tanmateix, els militars colpistes havien elaborat extenses llistes de sospitosos: el 17 de juliol del 1936, a la nit, a la sortida del cinema local, i a tota la ciutat, anaren triant la gent i afusellaren desenes de

demòcrates al carrer. Molts d'altres foren detinguts. Era la primera repressió, que aviat s'estengué a tot Espanya.

Tota la família, inclosa la *baba* Rufina, de 81 anys, i els dos néts, de 12 i 14 anys, van ser empresonats a causa de les seves idees i també perquè s'esperava que servissin d'esquer per atrapar Proudhon. Van intentar que la mare escrivís una nota demanant a Proudhon que tornés, a canvi de la vida d'ella, però Lluïsa Garriga s'hi va negar diverses vegades i, com hem explicat més amunt, va morir mentre la traslladaven en una ambulància. La tia Joaquina va ser condemnada a mort i empresonada al penal de Hacho (Ceuta). Després la van traslladar a la presó de Pamplona, on va passar vuit anys. Hi va haver dues revisions de la condemna a mort —la primera per confirmar-la, la segona per deixar-la en presó— i la van alliberar entre 1945 i 1947. Poc després morí d'un atac cerebral, just abans de poder marxar a Mèxic.

L'àvia Rufina i els seus néts passaren deu mesos a presó, a Larraix, fins que van sortir-ne la primavera del 1937. Van poder arribar a Meknès i d'allà passaren a França, a casa d'Antoni, oncle de Proudhon. La *baba* morí el 1948.

Arribada del *De la Salle* a Ciudad Trujillo (ara Santo Domingo), amb la nena nascuda a bord, el desembre de 1939.

Fabio Fiallo (1866-1942), poeta nacional dominicà, amb la filla de Proudhon, Margarida, a qui va dedicar els seus darrers poemes.

La Guerra Civil (1936-1939)

El 18 de juliol, dissabte, Proudhon anava a El Qsar el Kebir a veure la família. Pel camí, uns ferroviaris avisats pel telègraf el van alertar que el volien detenir i es va poder escapar. L'agost del 36, horroritzat pel que passava, impotent per treure els seus de la presó, Proudhon, llibertari antimilitarista, va decidir tornar a Espanya i lluitar per la República. Arribà a Barcelona i es trobà amb el seu pare, un desconegut per a ell.

Proudhon, valuós pel seu coneixement d'idiomes, va treballar un temps al Comissariat de Propaganda —la xarxa de relacions internacionals de la Generalitat— on va tractar personalitats rellevants de la política, l'art, la literatura i el cinema.(9) Alguns d'ells, a l'exili, el van salvar de diverses vicissituds perilloses.

Aquell estiu del 36 va conèixer la seva companya per a la resta de la vida: Carme Darnaculleta Graupera, de la Bisbal. Carme buscava notícies sobre el seu promès, Josep Roura i Martí,(10) mort pel Comitè Antifeixista a Barcelona. Així va conèixer Proudhon i es van enamorar. Carme Darnaculleta procedia d'una família catòlica, conservadora, amb qui van tenir sempre una excel·lent relació. Va mantenir el seu catalanisme i el va transmetre als fills i

nets. La trobada amb Proudhon va canviar la seva vida. Era «una parella exemplar, extraordinàriament unida».(11)

Proudhon, el desembre de 1937, va deixar el Comissariat i la vida a Barcelona per anar al front, com a voluntari, al Batallón de Ametralladoras C, del X Exèrcit. Al final del 38, era comissari polític a la Seu d'Urgell i Puigcerdà. Allà va anar a trobar-lo la seva companya. Com a comissari, Proudhon va ser l'últim d'abandonar Puigcerdà, el nou de febrer del 39, quan els «nacionals» ja entraven a la ciutat. Puigcerdà fou la darrera ciutat fronterera ocupada pels «nacionals», i Proudhon, doncs, un dels darrers exiliats.

L'exili: França, República Dominicana, Mèxic

Proudhon Carbó i Carme Darnaculleta van aconseguir residència legal a París i allà entraren en contacte amb Frederica Montseny i Marià Vázquez, amb qui treballaren en una oficina clandestina dedicada a ajudar els presoners dels camps de concentració del sud. Eren allà el 3 de setembre, quan es declarà la guerra amb Alemanya i les coses esdevingueren molt difícils per als refugiats espanyols. Ell mateix va ser detingut i se li va oferir una alternativa, o la Legió Francesa o l'expulsió, però un amic el va ajudar a sortir de la presó. Ja esperaven el seu primer fill.

Va ser en aquell moment que es va saber que un vaixell —el *De la Salle*—, amb 780 republicans espanyols a bord, sortiria cap a la República Dominicana el primer de desembre de 1939, i s'hi van poder embarcar. La sortida va ser angoixant: els alemanys vigilaven el port de Bordeus i el vaixell anava escortat per un torpediner. Van ser atacats, però se'n van sortir. A bord,(12) el set de desembre del 39 va néixer la filla gran, Margarida, un senyal de vida i d'esperança en el futur.

A Ciutat Trujillo, els van oferir una explotació agrícola prop de la frontera amb Haití: hi van anar amb dues parelles més. Va ser un fracàs. L'escriptor John dos Passos i el poeta nacional, Fabio Fiallo, els van ajudar a marxar. Van passar a l'Havana, on el van detenir acusat de «propaganda nazi» per portar un llibre de Fiallo en contra de l'ocupació nord-americana de Santo Domingo. Finalment es van unir als sis mil catalans, d'entre els trenta mil refugiats espanyols que es van instal·lar a Mèxic, on es van arribar a publicar 53 revistes en català.(13)

La primera a trobar feina va ser Carme, que va entrar a treballar a l'agència de la França Lliure, que després fou l'ambaixada de França a Mèxic. Ell va tenir diverses feines, fins que va entrar a la fàbrica de les populars begudes Sidrals Mundet, d'Artur Mundet i Carbó.(14) Al 1943 va néixer el segon fill, Ulisses.

«Vivien a la ciutat de Mèxic, al carrer Joan Escutia, 123/2, en una planta de lloguer, força humil, però plena de llibres, quadres i records. Amb la Carme: una senyora molt dolça, però de forta personalitat, intel·ligent, molt recta [...] molt relacionats amb l'ambient cultural de la ciutat: el Colegio de México,(15) artistes, escriptors...».(16)

L'activitat social i política de Proudhon a Mèxic es va concentrar, com feu el seu pare, en la publicació regular d'articles sobre l'anarquisme i l'anàlisi política d'actualitat a publicacions anarquistes d'EUA i Mèxic i també a *Aspectos*, setmanari liberal mexicà, i al principal diari de Mèxic, l'*Excelsior*.

La seva filla, Margarida Carbó Darnaculleta, està casada amb Josep Ribera, un enginyer, també fill d'exiliat, que va ser president de l'Orfeó Català a Mèxic.(17) Margarida és professora titular del Doctorat d'Història de la Universitat Autònoma de Mèxic.

L'activitat de Proudhon Carbó a Mèxic es va concentrar en la publicació d'articles sobre anarquisme i anàlisi política

La família Carbó Damaculleta, a Mèxic, l'estiu de 1992. D'esquerra a dreta: Patrícia (companya d'Ulisses), Proudhon Carbó, Carme Damaculleta, Ulisses Carbó Damaculleta, Anna Ribera Carbó, Mariana Carbó (filla d'Ulisses), Eulàlia Ribera Carbó (*Lala*) i Margarida Carbó Damaculleta.

Té dues filles: Anna, historiadora, i Eulàlia, geògrafa social. Anna Ribera Carbó dedicà la seva tesi de llicenciatura *A la memoria de Joaquín Garriga, quien en 1903 abrió en su casa en La Bisbal, Girona, una filial de la Escuela Moderna*.⁽¹⁸⁾ L'altre fill, Ulisses Carbó, va iniciar estudis d'arquitectura i és pintor; ha tingut una filla i dos fills.

Proudhon i Carme el 1974 van venir a veure la seva família, al sud de França, i no va ser fins després de morir Franco que van tornar a la Bisbal, el 1985. L'emoció de retrobar els escenaris de la seva infantesa el va animar a escriure la seva autobiografia, publicada a Mèxic el 1991. El 1987 va participar en un encontre mexicà-espanyol a Madrid. Va morir, als 92 anys, el 1996. L'any següent es va publicar *La lámpara de bronce* (Breve Fondo Editorial, Mèxic, 1997), un recull de contes àrabs transcrits per Proudhon, recollits a places i carrers de Tànger, mentre estudiava el batxillerat.

Lluís Maruny Curto
és pedagog.

- 1 Proudhon CARBÓ: *Yanga Sàcriba, autobiografia de un libertario*. Plaza y Valdés, editores, Mèxic, novembre 1991. N'hi ha un exemplar, dipositat per l'autor, a l'Arxiu Històric Comarcal de la Bisbal d'Empordà.
- 2 Aquesta, i moltes altres informacions, han estat facilitades per la filla de Proudhon, Margarida Carbó Damaculleta, professora d'història a la Universitat Autònoma de Mèxic, a qui agraïm molt l'ajut que ens ha donat.
- 3 Vegeu MARUNY, Lluís: *Innovació Educativa a la Bisbal d'Empordà: L'Escola Laica (1886-1887) i l'Escola Moderna (1903-1909)*. Estudis del Baix Empordà, en premsa.
- 4 Tipògraf, escriptor, teòric i dirigent anarquista que col·laborà a l'Editorial de Francesc Ferrer Guàrdia.
- 5 En un dels primers bateigs civils a Girona, en l'ambient de lliurepensadors, als voltants de 1885, es van posar a una nena els noms de Virtut, Amor i Progrés. Aquest era el lema de la Societat de Cors de Clavé i apareix també a l'himne *Salut als cantors*, del mestre Tomàs.
- 6 Testimoni oral recollit per Antonina Rodrigo, una de les integrants del grup Dones de la Guerra, de Barcelona. Vegeu www.valencia-llibertaria.org. Llibertat Ròdenas és mencionada com a amiga de la família Carbó Damaculleta des de l'estada a Santo Domingo, on va ser víctima d'una picada de taràntula, fins a la seva mort a Mèxic DF.
- 7 En acabar la guerra, Eusebi Carbó i la seva dona, Margarida Gironella, de Darnius,

- casats el 1910, acolliren a casa seva, a Montpeller, la dona de Proudhon, Carme Damaculleta. També la *baba* Rufina i els seus néts, Pepita i Joaquim, que anaren a viure amb l'oncle de Proudhon, Antoni, a Cazères sur Garonne. Joaquim lluità més endavant a la Resistència Francesa i acabà vivint als EUA.
- 8 Francesc Darnaculleta Guilló, casat amb Empar Graupera Tió, era el pare de Carme Darnaculleta, la que fou companya de Proudhon Carbó tota la vida.
 - 9 Proudhon menciona, entre d'altres, el poeta Rabindranath Tagore, el reverend Ewlett Johnson (*el deà roig de Canterbury*), Atlee, líder laborista, els francesos Jacques Berthet i René Viltard, John dos Passos, Nicolàs Guillén, els mexicans José Mancisidor i Roberto Calvo Ramírez, el líder cubà Juan Marinello, el socialista americà Norman Thomas...
 - 10 Josep Roura era advocat, exjutge municipal, militant de la Lliga Catalana.
 - 11 Testimoni oral de la neboda de Proudhon i Carme, Nuri Barceló Damaculleta, que viu actualment a Llafranc, recollit el 25 de febrer de 2006.
 - 12 Margarida Carbó diu: «ancorat el vaixell a la rada de Casablanca, al Marroc».
 - 13 Prócoro HERNÁNDEZ: *Veus de l'exili a Mèxic. Una catalanitat a prova*. Ed. Pòrtic, Barcelona, 2000.
 - 14 Nascut el 1879 a Sant Antoni de Calonge i que va morir a Mèxic el 1965, fou qui va fer el llegat de 40 milions de pessetes per construir les Llars Mundet a Barcelona, el 1955.
 - 15 Hereu de la Casa de España, creada pels exiliats republicans espanyols el 1938-40; una institució cultural molt rellevant i prestigiosa a Mèxic.
 - 16 Testimoni oral de Zeta Figa Sastreger, de la Bisbal, que els va conèixer i en va ser veïna i amiga. Testimoni recollit al seu domicili, el 15 de març de 2006.
 - 17 L'Orfeó Català de Mèxic, fundat el 1906 per un grup de mestres d'obra catalans, procedents dels treballs de reconstrucció de San Francisco (EUA), després del sisme que la va assolir, units amb músics i intel·lectuals, va ser, i és encara, una institució molt rellevant a la ciutat. Vegeu www.ocm.cat. La dada sobre Josep Ribera ha estat facilitada per Tat Paris, una altra bisbalenca acollida per la família Carbó. Caldria mencionar també Josep Toledo, un altre amic de la família, que va promoure la dedicatòria d'un carrer de la Bisbal a Proudhon Carbó, just enfront de la que va ser casa familiar i seu de l'Escola Moderna.
 - 18 RIBERA CARBÓ, Anna: *La escuela racionalista y su experiencia en la Casa del Obrero Mundial*. UNAM. Tesis. México, DF, 1989. Cedit per Zeta Figa Sastreger.